

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ПОРЯДКУ НА ТЕРИТОРІЯХ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ У ПЕРІОД 1944–1948 РР.

У статті висвітлюються питання організаційного забезпечення діяльності груп охорони громадського порядку у західних областях України.

Ключові слова: громадський порядок, самооборона, винищувальні батальони, збройне підпілля, визвольні операції.

Одним з прикметних явищ років Великої Вітчизняної війни було прагнення багатьох людей стати на захист своєї Батьківщини, яке матеріалізувалося у бажанні потрапити на фронт або взяти участь у діяльності добровольчих формувань, які поряд з регулярною армією боролися з ворогом.

Різні народні формування на допомогу збройним силам почали створюватися з самого початку війни, передусім у зоні бойових дій та прилеглих регіонах.. З прикордонної смуги цей патріотичний рух швидко поширився на всю Україну. Впродовж перших одинадцяти днів війни низкою директив центральних влад – РНК СРСР, ДКО, ЦК ВКП(б) та відомчих інструкцій, було започатковано створення винищувальних батальйонів, народних ополчень, партизанських загонів та надано їм організованого характеру. Одні з них (ополчення, групи самозахисту, партизанські загони) продовжували давні народні традиції. Інші, як винищувальні батальйони, запроваджувалися вперше. Отже, враховуючи різноманітність наукових точок зору та політичних оцінок щодо висвітлення історичних подій, пов'язаних із створенням зазначених структур, актуалізується питання організаційного та правового забезпечення цієї роботи, спрямованої на посилення військової протидії підрозділам німецької армії.

Добровільні утворення, що створювалися за ініціативою радянського політичного керівництва, відрізнялися від армійських підрозділів і частин, а тому метою статті є висвітлення особливостей їх організаційно-правового забезпечення, для чого передбачається вирішення таких завдань як характеристика специфіки комплектування винищувальних батальйонів, форм їхньої діяльності та її соціальне значення, аналіз змісту окремих правових актів, якими встановлювався порядок створення добровільних формувань.

Основою методики висвітлення потавлених завдань є метод історизму, а також супутні йому методи статистики та герменевтики, що сприятимуть узагальненню змісту управлінських рішень партійного керівництва країни та статистичних даних, що свідчать про активність та спрямованість організаційних та правових заходів.

Добровільні збройні формування цивільного населення залучалися до боїв, виконуючи роль другого ешелону, несли охоронну службу в прилеглий до фронту зоні. На окупованих територіях частина з них переходила в статус партизанських загонів.

У міру звільнення території України, формування самооборони відновлювали свою діяльність, виконуючи поставлені перед ними завдання, головне з яких полягало в обороні населених пунктів від нападів збройних боївків ОУН та УПА.

Проте наближення Червоної армії до кордонів західних областей, а з нею й повернення радянської влади, викликало страх і невдоволення серед значної частини місцевого населення. Свідченням тому є численні віча протесту, що прокотилися населеними пунктами краю в січні – лютому 1944 р. Так, на вічу в Станіславі, що відбулося 17 лютого, в ухваленій резолюції, учасники віча протестували «проти більшовицького зазіхання на українські землі» [1].

Посилено готувалися до «зустрічі» радянської влади й відділи УПА, а головною базою для них стають лісові та гірські масиви Прикарпаття. Територія Станіславщини у структурі УПА-Захід складала одну з п'яти воєнних округ (ВО) під назвою «Говерла». На початку 1944 р. тут налічувалося 7 тис. бійців, а разом із загонами самооборони ОУН – до 10 тис. [2].

З метою уникнення кровопролиття, радянське керівництво розгорнуло активну пропагандистську кампанію з метою компротації

учасників національно-визвольного руху серед населення. Зокрема, 12 січня 1944 р. було опубліковано звернення уряду УРСР «До населення тимчасово окупованих районів України», в якому говорилося, що ваш ворог не лише німецькі розбійники, а й згряя німецько-українських націоналістів.

У контексті вирішення організаційних завдань, у квітні 1944 р. рішенням ЦК КП(б)У було відновлено роботу Чернівецького, Рівненського, Тернопільського, Волинського і Львівського обкомів партії та облвиконкомів. Процес відновлення органів влади відбувався в основному за рахунок відряджених партійно-радянських працівників та спеціалістів з інших областей України та регіонів СРСР. Зокрема, за даними «Інформаційної довідки організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У про господарсько-політичне становище» на 7 червня 1944 р. у звільнені райони західних областей було направлено 597 партійних працівників, із них 271 – на посади секретарів райкомів партії, 127 – на посади керівних радянських працівників і 42 – на посади завідувачів організаційно-інструкторськими відділами. А вже станом на 1 серпня, коли більшість територій областей було звільнено, тут уже працювало 5709 членів і 1465 кандидатів у члени партії, понад 90% яких становили приїжджі [3, с. 554–555].

Життєдіяльність системи влади на місцях забезпечували правоохоронні структури, серед яких головну роль відігравали органи НКВС як в боротьбі з кримінально-злочинними елементами, так і учасниками національно-визвольного руху. Зокрема, наказом НКВС УРСР від 4 квітня 1944 р. «Про оголошення штатів органів НКВС Вінницької, Волинської, Дрогобицької, Житомирської, Ізмаїльської, Кам'янець-Подільської, Київської, Кіровоградської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Ровенської, Станіславської, Тернопільської, Чернігівської і Чернівецької областей» було встановлено штатний розпис та структуру обласних управлінь. Наприклад, загальна кількість працівників УНКВС у Станіславській області мала складати 1950 чол. (996 чол. начальницького і оперативного складу та 954 чол. рядового і технічного складу) [4, с. 157], із них 1134 – працівники міліції [5, с. 18–20].

Комплектація особового складу органів НКВС та міліції теж здійснювалася виключно за рахунок працівників, відряджених з управлінь НКВС східних регіонів СРСР, а також з числа

колишніх партизанів та військовослужбовців Внутрішніх і Прикордонних військ НКВС [6, с. 5]. Зокрема, до кінця 1944 р. з інших областей України в західні було направлено 6458 працівників органів НКВС та міліції, а також понад третину з 5884 працівників, направлених в УРСР з інших регіонів СРСР [7, с. 1–11].

Для забезпечення нормального функціонування органів влади та ліквідації загонів УПА в західні області було направлено 26304 бійців внутрішніх військ НКВС (у Станіславську – 1328, Львівську – 6525, Тернопільську – 3057, Чернівецьку – 1355, Волинську – 5285, Рівненську – 8754 бійців) [8, с. 13] та 3000 партизанів із загонів, що діяли на території Волинської та Рівненської областей, з яких впродовж 15–25 лютого 1944 р. було сформовано 30 батальйонів по 100 чоловік у кожному, із залученням до них одного-двох оперативних працівників НКВС. Вони розміщалися у звільнених районних центрах та великих населених пунктах, а координаційний штаб знаходився в Рівному [9, с. 259].

Уже з перших днів у звільнених районах західних областей розпочалася робота зі створення добровільних формувань самооборони з місцевого населення під контролем органів НКВС у вигляді винищувальних батальйонів та груп сприяння їм.

Основні завдання винищувальних батальйонів визначалися наказом НКВС СРСР від 25 червня 1941 р. «Про заходи в боротьбі з парашутними десантами і диверсантами противника в прифронтовій смузі». Однак, крім всього іншого, створення цих структур у західних областях було пов'язано й з участю в ліквідації збройного руху опору ОУН та УПА.

Незмінними, порівняно з початковим періодом радянсько-німецької війни, залишалися організаційна побудова та підходи щодо комплектування особового складу. В кожному районному центрі, а по можливості й у великих селах створювалося кілька винищувальних батальйонів із місцевого населення без відриву від виробництва чисельністю від 100 до 200 бійців. Відповідальність за формування батальйонів покладалася на перших секретарів райкому КП(б)У та начальників РВ НКВС. Останні за сумісництвом здійснювали безпосереднє керівництво діяльністю винищувальних батальйонів, а за організаційну роботу та бойову підготовку відповідали начальники штабів, яких в підрозділах НКВС

західних областей до кінця 1944 р. налічувалося 150 [5, с. 1–17].

З метою підвищення політико-моральних якостей та бойової підготовки бійців винищувальних батальйонів, з ними мали регулярно проводитися заняття з розрахунку 10 навчальних годин на місяць, крім годин, відведених на політичну підготовку, що проводилися за окремим планом. Водночас, бійці нового поповнення проходили курс молодого бійця за 120-ти годинною програмою загальної військової підготовки.

З метою недопущення проявів кримінального і політичного бандитизму, в селах під керівництвом дільничних уповноважених міліції створювалися групи сприяння винищувальним батальйонам та групи самоохорони порядку [10, с. 25]. Група сприяння та самоохорони (від 10 до 15 чол.) формувалася з місцевих активістів, колишніх партизан, червоноармійців і виконували в основному інформаційно-допоміжні функції.

Слід відзначити, що процес формування винищувальних батальйонів у західних областях у 1944 – та в першій половині 1945 р. мав свої особливості й відмінності, порівняно з процесом на початку німецько-радянської війни. Якщо в червні – липні 1941 р. вони створювалися головним чином для боротьби з ворожими диверсантами й парашутистами і до цього спонукували патріотичні почуття без різниці національності, то в 1944 р. ситуація була дещо іншою як в політичному, так і в національному плані. Головним завданням стає охорона населених пунктів та стратегічно важливих об'єктів від нападів боївок ОУН та загонів УПА, а також участь у їх ліквідації.

По-друге, якщо в 1944 – першій половині 1945 рр. більшість бійців винищувальних батальйонів складали представники польської національності, то з другої половини 1945 р. національний склад змінюється на користь українців. Це було зумовлено низкою причин. Головна з них полягала в тому, що між-національні конфлікти 1942 – 1943 років, пов'язані з терором УПА проти поляків та загонів Армії Крайової проти українців, вкрай загострили відносини між польським й українським населенням.

Тому саме представники польської національності в 1944 р. масово вступали у винищувальні батальйони, прагнучи як відомстити учасникам національно-визвольного руху опору за втрату своїх близьких, так і захистити себе від можливих репресій повстанців.

В архівах Служби безпеки України та обласних управлінь містяться тисячі кримінальних справ минулих років про терористичні дії конкретних осіб, в яких розкриваються жорстокі методи катувань і розправ бойовиків ОУН–УПА.

Водночас необхідно відзначити, що окремі винищувальні батальйони, сформовані з поляків, теж провокували своїми діями відплатні акції з боку боївок ОУН–УПА. Так, наприклад, за даними Прокуратури УРСР, у Комарнівському районі Дрогобицької області створений за вказівкою начальника райвідділу НКВС винищувальний батальйон, до якого входили виключно поляки, під час пошуку «бандитів» у населених пунктах району, вдавався до репресій проти місцевого українського населення: підпалювали будинки, грабували майно, ображали їх національну та особисту гідність тощо. А коли під час однієї з таких акцій у будинку живцем згоріло дві жінки та отримав поранення один чоловік, дії батальйону стали предметом розгляду районної прокуратури, в результаті чого він був реорганізований, окремих бійців притягнуто до кримінальної відповідальності [11, с. 170–171].

Аналіз наведених даних свідчить не лише про більш якісний підбір нового поповнення до винищувальних батальйонів, а й про більш жорсткі заходи впливу щодо порушників з боку слідчих органів МВС та прокуратури. Так, якщо в першому півріччі із 426 притягнутих до кримінальної відповідальності було засуджено: на 8 і більше років – 5 бійців, до 5 років – 12, то в другому півріччі за вчинених 74 важкі злочини було засуджено до смертної кари 2-х бійців, до 10 років позбавлення волі – 19, до 5 років – 20, а решта – на менші терміни [12, с. 69].

Про важливість залучення місцевого населення до боротьби з учасниками самостійницького руху свідчать ухвалена 27 вересня 1944 р. постанова ЦК ВКП(б) «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР» та в спільний наказ НКВС-НКДБ СРСР «Про заходи з посилення боротьби з оунівським підпіллям і ліквідації озброєних банд ОУН у західних областях Української РСР» від 9 жовтня 1944 р. Так, констатуюча частина постанови вимагала від місцевих органів влади посилення протидії ідеології українського націоналізму та широкомасштабного розгортання пропагандистської роботи в масах, особливо на селі. Одним з ефективних способів протидії «українсь-

ко-німецьким націоналістам» вважалося створення винищувальних батальйонів та груп самооборони [13, с. 127].

У спільному наказі НКВС–НКДБ СРСР серед низки заходів оперативно-військового характеру також вимагалось від обласних УНКВС та їх низових структур «широко практикувати залучення місцевого населення» до боротьби з боївками ОУН та УПА, створюючи «при дільничних уповноважених міліції озброєні групи сприяння», залучаючи до них «чесних членів сімей військовослужбовців Червоної армії, місцевого партійно-радянського активу, осіб, які постраждали від оунівських банд» [14].

Таким чином, особливості відновлення та діяльності винищувальних батальйонів на звільнених від фашистських окупантів територіях західних областей полягали в тому, що, по-перше, крім виконання своїх основних завдань, визначених наказом НКВС СРСР від 25 червня 1941 р., їх діяльність була спрямована і на придушення національно-визвольного руху шляхом обмеження збройним формуванням ОУН та УПА доступу до населених пунктів для поповнення людських резервів та продовольчих ресурсів.

Друга особливість полягала в тому, що в 1944 – та в першій половині 1945 р. більшість особового складу винищувальних батальйонів складала представники польської національності, які компактно проживали в населених пунктах. Їх масовий вступ до цих формувань був зумовлений як необхідністю самозахисту від боївок збройного підпілля, так і прагненням чималої їх частини відомстити за насильства, які чинила проти польського населення УПА на території Волині та Прикарпаття в 1943–1944 рр. Водночас, наявність зброї давала можливість винищувачам-полякам зловживати своїм службовим становищем і вдаватися до утисків і проти мирного українського населення, про що свідчать численні факти.

Слід відзначити слабку боєздатність і недостатнє озброєння винищувальних батальйонів, що було пов'язано як з відсутністю у кожному селі чи сільській раді штатного дільничного уповноваженого, саме на яких і покладалося завдання з формування та керівництва винищувальними батальйонами, так і зумовлено тим, що радянський режим у зв'язку з діяльністю збройного руху опору, все ж таки з недовірою відносився до місцевого населення і не наважувався здійснювати повне озброєння

винищувальних батальйонів. Крім того, намагання представників радянсько-партійних органів влади та відповідних силових структур на місцях оперативно відрепортувати про виконання рішень ЦК КП(б)У та МВС УРСР часто призводило до форсування подій зі створення винищувальних батальйонів, груп самоохорони, що, у свою чергу, не давало можливості здійснювати якісний відбір особового складу і, таким чином, усунути причини «зрадництва» та роззброєнь.

Література

1. Шанковський Л. Історія Українського війська. / Л. Шанковський. – Вінніпег, 1953.; те ж: К., 1991. Ч.4. – С.47.
2. Станіславівське слово. – 1944, 5 березня.
3. Головка М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939 – 1945 рр. :Монографія. / М. Л. Головка. – К.: Олан, 2004. – 704 с.
4. ЦДАГОУ Спр. 1370 (Матеріали, документи и стенограми 1-го Всеукраїнського совещання заступителів начальників УНКВД по кадрам областей Украины, 23 – 26 июня 1944 г.). – 187 арк.
5. ДАМВСУ Ф. 46 (Приказы МВД УССР). – Оп. 1. – Спр. 71 (Приказы НКВД УССР за 1944 год) – 120 арк.
6. Накази по особовому складу начальника УНКВС Станіславської області за 1944 рік. Колекція документів. – Т. 3.
7. ЦДАГОУ Спр. 1368 (Доклад о работе отдела кадров НКВД УССР за 1944 год). – 77 арк.
8. Білас І. Репресивний апарат тоталітарного суспільства у боротьбі з національно-визвольним рухом в часи другої світової війни / І. Білас. // Матеріали наукової конференції Всеукраїнського братства вояків УПА (Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історія, уроки, сучасність) 16 – 17 січня 1993 р., м. Івано-Франківськ. – Стрий, 1993. – С. 6 – 23.
9. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. / І. Білас. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.
10. ДА УМВС Львів. обл. Ф. 117. – Оп. 1. – Спр. 11 (Доклады начальнику управления милиции НКВД об агентурно-оперативной работе и борьбе с бандитами ОУН-УПА за 1945 г. – 1.01. – 31. 12. 1945 г.). – 96 арк.

11. *Сергійчук В.* Десять буремних літ. Західно-українські землі у 1944-1953 рр. Нові документи і матеріали. / В. Сергійчук. – Дніпро, 1998. – 942 с.

12. *ЦДАГОУ Спр.4974* (Отчеты, информация, справки секретарей обкома КП(б)У секретарям ЦК КП(б)У т.т. Кагановичу Л.М., Хрущеву Н.С. о ходе борьбы с остатками банд и подполья украинско-немецких националистов по Станиславской области, 24 января – 8 декабря 1947 г.). – 159 арк.

13. *Комуністична партія Радянського Союзу* в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 – 1971. – Видання 8-е, до-

повн. і виправл. – Т. 6: 1941 – 1954. – К.: Політвидав України, 1981. – 534 с.

14. *Приказ НКВД-НКГБ СССР № 001240/00380* «О мероприятиях по усилению борьбы с оуновским подпольем и ликвидации вооруженных банд ОУН в западных областях Украинской ССР» от 9 октября 1944 года // Накази, директиви, розпорядження НКВС СРСР за 1944 рік. Колекція документів. – Т.1.

В.О. Резницкая

Организационно-правовое обеспечение охраны правопорядка на территориях западных областей Украины в период 1944-1948 гг.

В статье освещаются вопросы организационного обеспечения деятельности групп охраны общественного порядка в западных областях Украины.

V.O. Reznitska

Organization legal providing of law enforcement on the territories of the western areas of Ukraine in a period from 1944 till 1948.

In the article describes the issues about the organizational support of the public order group in the western regions of Ukraine.